

Ağız ve Halk Bilimi Derlemelerinde Kaynak Kişi

Prof. Dr. Nevzat GÖZAYDIN

Türkiye yirmi birinci yüzyılda çağdaşlaşma çabalarını üniversitelerini geliştirerek de yürütmeye çalışıyor. Hemen her il bir üniversiteye kavuşmak istiyor. Bir yandan kendi şehirlerine başka şehirlerden gelen öğrenciler ve onların aileleri, diğer yandan şehir halkının çok yönlü hareketliliğe başlaması, üniversitenin açıldığı şehirde hem sosyal, hem de ekonomik canlılığı beraberinde getiriyor. Bu canlılığın boyutları öğrenci sayısına göre değişiyor.

Türk dilinin rektörlüğe bağlı bir bölüm olarak bütün fakülte ve yüksek okullarda öğretilmesi ile Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünün bulunması bir üniversite açıldığı zaman temel konuların başında geliyor. Bu bölümlerde görevlendirilen öğretim üyeleri ve yardımcılarının ilk düşündükleri ve uygulamaya koydukları işlerden biri de yörenin kültürünün araştırılmasıdır. İstanbul ile Ankara'nın dışında Anadolu'da ilk açılan üniversite olma unvanını taşıyan Atatürk Üniversitesi (Erzurum) böyle çalışmalarla uzun yıllar kendilerinden söz ettiren ciddi eserleriyle tanınmıştı. Bu tutum zamanla diğer Anadolu üniversitelerine de aktarıldı. Eskişehir, Malatya, Adana, Elâzığ, Diyarbakır, Van, Konya, Bursa, Kayseri başta olmak üzere diğer şehirlerimizde bir yandan Türk dili ve özellikle o yöre veya yakın yöre ağız araştırmaları kitap olarak yayın dünyasına çıkarılırken, diğer yandan aynı konuları kendine özgü yöntem ve tekniklerle derleyen halk bilimi (folklor) konularında da bir hayli malzeme yararlanmak isteyenlere sunuldu. Belli başlı konular üzerinde kongre, sempozyum, bilgi şöleni vb. toplantılar düzenlenerek yoğun ve hızlı bir bilgi akışı sağlandı.

Ancak bütün bu bilgi akışı içinde elde edilen her veri veya malzemenin, dilimizi ve kültürümüzü yurt içinde ve dışında yeterli ölçülerde tanıttacak durumda olmadığı da, bilinen bir gerçek... Eksik yapılan derlemeler, yanlış alan veya bölge seçimleri, örnek olay yönteminin iyi yansıtılmaması, kaynak kişi ile araçların seçimindeki isabetsizlik ve daha birçok nokta, ortaya konan çalışmanın değerini düşürüp bir kenara bırakılmasına yol açtı. Köklü üniver-

sitelerimiz Ankara ve İstanbul'da başlatılan "mezuniyet tezi" çalışmaları, yeni üniversite ve fakültelerde de öne çıkarıldı. Özellikle Türk dili, edebiyatı, tarihi vb. dallarda yaptırılan tezler, başka araştırmaların ortaya çıkmasına yardım ettiği gibi, birçok genç insanın bilim yolunda ardı kesilmeyecek bayrak yarışına katılmasını sağladı. Bazı tezler özel kuruluşlar tarafından bastırıldı. Fakülte kitaplıkları tezler için ayrı odalar açtılar ama bazı yöneticiler de binlerce tezi "ne oldum delisi" gibi veya Roma İmparatoru Neron'un Roma'yı yakmasına benzer bir tutumla ortadan kaldırdı. Söz gelimi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde 2003 yılında gerçekleştirildiği gibi, SEKA'ya kâğıt hamuru olmak üzere gönderildi. Böylece bir bakıma, Nazi Almanya'sındaki "Kristallnacht" değişik bir yöntemle uygulandı ve en azından altmış yıllık birikimin ürünü olan yüzlerce Türk dili, edebiyatı, halk bilimi, tarihi, coğrafyası vb. dalların öğrencilerinin hem zamanlarına, hem de trilyonlarca lira harcamalarına mal olan, bir daha elde edilmesi asla mümkün olmayan derlemeler ve araştırmalar, hem de 2003 yılında, bir yönetici emriyle açılan "kara delik" tarafından yutuldu, bilgi dünyamızdan silindi gitti... Geride kalan DTCF'nin yüzünde ve tarihinde asla silinemeyecek kara bir leke oldu... Atatürk'ün bu fakülteyi hangi amaçla kurduğunun bilincine varamayan, hem de Atatürkçü geçinen bir öğretim üyesinin o çatı altında indirdiği yıkım darbesi oldu, bu tezlerin ortadan kaldırılması ve tarihten silinmesi...

Zaman zaman ortaya çıkan ve Türk kültür tarihine öyle veya böyle, ön yargılı, art niyetli, bilinçli olarak indirilen darbelere rağmen dilimizin ve kültürümüzün zenginliği, insanlarımızın sevecenliği, hoşgörüsü ve çalışkanlığı sayesinde üniversitelerimiz, bulundukları şehirlere ışık saçmayı sürdürüyor. Sözünü ettiğim bölümlerde Türkçenin öğretilmesinde olsun, ağız veya folklor derlemeleri ile araştırmalarında olsun, yeni yetişmekte olan genç bilim insanları çabalarını sürdürerek hem veri topluyorlar, hem de bu verilerle ilgili özel çalışmalara imza atıyorlar. Ancak her konuda uzmanlaşmış öğretim üyelerinden uzak düştükleri için bazı durumlarda ve konularda yardıma ihtiyaçları oluyor. Ortaya koydukları yazılarında ve kitaplarında da bunu görüyoruz. *Türk Dili* sayfalarında (Sayı: 626, Şubat 2004, s. 115-122) kaleme aldığım yazıda böyle bir yardımcı olma gayreti yatıyordu. Orada da belirtip söz verdiğim için, bu sayıda özellikle ağız veya halk bilimi derlemeleri sırasında asla vazgeçilmez bir öge olan kaynak kişi ile derlemeci arasındaki ilişkiden ve bunun özelliklerinden söz açmak istiyorum.

Türkiye'deki yönetim kadrolarının kanunlarla çizdiği il topraklarında yer alan coğrafya özellikleri ağız ve halk bilimi araştırmalarında en önemli öğelerden biridir. Bu çizilen il sınırları ne ağızların, ne de halk kültürü örnek-

lerinin sınırlarıdır. Bunlar o çizgileri tanımazlar ve coğrafyanın doğal yapısıyla hareket ederler. Yapılması düşünülen derlemelerde nerelere gidilmesi gerektiği, bu yerlerde önceliğin hangisine verileceği, doğal engellerin en kısa yoldan nasıl aşılabacağı, hangi mevsimde veya ayda derlemenin daha verimli olacağı vb. noktalar önceden belirlenmeli, bunlara çözüm aranmalıdır. İlin veya ilçenin en küçük ölçekli, söz gelimi 1: 5.000 veya 1: 10.000 ölçekli haritaları bulunmalı, önce yöreyi iyi bilen bir aracı ile harita üzerinde yerleşme merkezlerinin (meraların, köylerin, bucakların) durumu gözden geçirilmelidir. Derleme yapılacak merkezlerin ilçeye veya şehre uzaklığı, ulaşım durumu, geceleme için nasıl mümkün olacağı planlandıktan sonra, aracının oralarda tanındıklarının ve bilgi verecek kaynak kişilerin belirlenmesine çalışılmalıdır.

Önceden bilgilendirme ve bilgilendirme konusunda herhangi bir aksaklığın ortaya çıkmasına engel olunmalıdır. Genellikle bir öğretmen veya muhtardan yardımın istendiğini bugüne kadar yapılan derlemelerden biliyoruz.

Derleme yerinin veya yerlerinin kâğıt üzerinde belirlenmesinden sonra, aracı ile derlemecinin bir görüşme takvimi ve planı yapması gerekir. Gidilecek köylerde derlemelere hemen gider gitmez başlanması uygun düşmez, hoş karşılanmaz. Selâmlaşmanın, tanışmanın, ön bilgilerin açıklanmasının oradaki insanlar üzerinde olumlu bir hava yaratacağı kesindir. Bunun için zaman çok dikkatli kullanılmalı, en azından bir veya iki gün bu ön çalışmalara ayrılmalıdır. Böylece bir yandan köylülerin konuşmalarından hangisinin daha bilgili, bilgi vermeye istekli, ağız özellikleri bakımından daha uygun olabileceği vb. hususlarda gözlem ve iyi-kötü bir değerlendirme yapılırken, diğer yandan oradaki insanlar üzerinde de olumlu bir etki hissettirilerek sempatik bir ortamın oluşması sağlanır. Erkek derlemecinin köy kahvesinde oturması, sohbetleri dinlemesi, onlarla konuşması, radyo ve TV'lerdeki haberlere bir "okumuş kişi" olarak açıklamalar ve yorumlar getirmesi, onların düşüncelerine ve inançlarına saygı göstermesi, hatta zaman uygunsa onlara katılması bu ilk gün/günlerde derlemeciye karşı oluşacak güven duygusunu pekiştirecektir. Güven duygusu başarılı derlemenin temelini sağlam atılmasına da yardımcı olur.

Kadın derlemecinin yapacağı derlemeler, erkek derlemeciye göre daha sorunludur. Bu sorunların ortadan kalkması için öncelikle bayanlar arasında bu ilk gün/günler geçirilmeli ve yukarıda bir erkek derlemeci için geçerli olan hususlara kadın derlemeci de aynen uymalıdır. Kadın derlemeci bu kısa süre içinde kaldığı evde mutfaka girmeli, bazı yemeklerin yapılmasına yardım etmeli, hatta kendi bildiği bir yemeği bizzat pişirmeli, bu değişik yemeği onlara tarif ederek onlardan da yemek tarifleri alabilmenin ön adımını böylece

atmalıdır. Zaman uygunsa kadınlarla birlikte bahçede, korulukta ve hatta tarlada yapılan işlere de yardım etme eğilimini onlara göstermeli, hiç çekinmeden kolları sıvayıp birtakım basit çalışmalara katılmalıdır. Kendisine sorulan sorulara içtenlikle, hiçbir şey saklamadan cevap vermelidir. Bekâr bir derlemeciye evli kadınların bazı konularda özellikle bilgi vermeyeceğinin bilinmesi gerekir. Bunun için ortama dikkat edilmeli; gaf yapılmamalı, pot kırılmamalıdır. El işlerinde, oya veya örgü işlerinde bir şeyler yapabildiğini derlemeci kadın gösterirse, ilgi ile karşılanacağı ve böylece köy kadınlarıyla aralarında sempati köprülerinin oluşacağı unutulmamalıdır.

Derleyici kişi ister erkek olsun, ister kadın, bu ön bilgi toplama, tanışma ve derlemeye hazırlık günlerini çok iyi değerlendirmelidir. Olur olmaz işlere kalkışmamalı, kişilerle ilgili olarak sağlıklı gözlemler yapmalı, konuşmaları sürekli dinleyerek kimin o yöre ağızını daha iyi temsil ettiğini belirlemelidir. Bir örnek olayın araştırmada seçilip bütün özellikleriyle sunulması gibi, derlemecinin de o ağız yöresi için seçeceği örnek kişileri, bu tanıma veya dinleme günlerinde belirlemesi, hem ağız metinlerinin doğruluğu hem de bilginin sağlamlığı konusunda birçok şüpheyi ortadan kaldıracaktır. Bu karar verip kaynak kişiyi belirleme işini yaparken, aile veya grup içindeki ilişkileri, mevcut hiyerarşiyi ve statükoyu da göz önünde tutmasını, bunlara saygı göstermesini bilen derlemeci, aile bireylerinin veya o gruptaki üyelerin güvenini kazanmış demektir. Bundan sonra karşılıklı olarak uygun görülen yerde, zamanda ve ortamda derlenecek metinlerin kaydına rahatça geçilebilir.

Kaynak kişilerin seçiminde derlemeci bizzat karar vermeli, aracının önerdiği kişileri hemen kabul etmemeli, farklı yerlerde ve zamanlarda hem ağız özelliklerini yansıtmaya, hem de yeterli bilgilere sahip olma bakımından onları kontrol etmelidir. Böyle bir durumla birdenbire karşılaşmamak için, derlemeci zaten aracıyı önceden uyarmalı ve aradığı niteliklerin neler olduğunu ona bildirmelidir. Yıllardan beri yayımlanan ağızla ilgili araştırmalarda veya derlemelerde kaynak kişilerin sahip olmak zorunda bulundukları özellikler (yaş, sağlık, cinsiyet, yerlilik vb.) göz önünde tutulmalı; bu noktalar derlemeci tarafından aracıya önceden belletilmelidir.

Derlemeci metin derleme ortamında birden fazla kaynak kişinin bulunmamasına da özen göstermelidir. Kaynak kişiyle yapılan bire bir, yüz yüze görüşmelerde çok daha doğru ve sağlıklı bilgi alınabilmektedir. Ortamda birkaç kaynak kişi veya bir grup bulunuyorsa, ortaya atılacak konu üzerinde herkesin konuşması dinlenmeli, ancak seslerin karışması ve sonraki metin çözme sürecinde bunların doğru dürüst ayrıştırılamayacağı için ses alma cihazıyla kayıt yapılmamalıdır. Topluluk içinde pasif kalınmalı, tartışmaya gir-

Ağız ve Halk Bilimi Derlemelerinde Kaynak Kişi

memeli, kaynak kişi veya kişilerin sözlerine müdahale edilmemelidir. Ancak tartışmanın daha uzun sürmesini sağlama amacıyla, ara sıra söze karışıp, düşünce ileri sürmenin veya yorum yapmanın -tepkiye meydan vermeyecek biçimde ve aşırıya kaçmamak üzere- derlemecinin çalışmalarına zarar vermeyeceği açıktır. Tartışmanın böylece canlı tutulması konunun farklı açılardan yansıtılmasını sağladığı gibi, konuşanların bir süre sonra derlemecinin varlığından rahatsızlık duymadan en doğal halleriyle ve ağız özellikleriyle kendilerini ortaya koydukları görülmüştür. Bu şekildeki bir toplu konuşma veya tartışma ortamında, derlemecinin kaynak kişileri belirlemesi daha kolay olacaktır.

Bir grup içinde yapılan tartışmada derlemecinin taraflardan birinin yanında yer alması olumsuz gelişmelere yol açar. Derlemeci orada geçici bir sürede bilgi toplayacağından, ne kadar yandaş bile olsa, bir tarafı tuttuğunu belli etmemelidir. Bu yandaşlık en basitinden bir spor klübünü tutmaktan da başlayabilir, bir siyasî parti, bir gazete, bir yazar, bir TV dizisi vb. de olabilir. Derlemecinin üniversiteli olma durumunda görüşlerine önem verilerek, o konu hakkında ağızdan çıkanların yüzde yüz doğru sayılması ihtimali büyük olduğundan, grup içindeki konuşmasına çok dikkat edilir; onun dediğine inanılır, güvenilir. Bu bakımdan derlemecinin kaynak kişiye veya kişilere herhangi bir taraftarlık gösterisi içine girmeden, kendi görüşlerini basit bir biçimde açıklaması daha uygun olacaktır.

Bir yerleşme merkezinde sağlıklı ve başarılı derlemeler yapabilmek için, orada belirli bir süre kalınmalıdır. Günü birlik gidip gelme imkânı varsa iletişimin kopmaması için sık sık kaynak kişiler ziyaret edilmeli, zaman zaman sadece sohbetlerde bulunup geri dönülmelidir. Uzun süreli kalışlarda da ara sıra ses kayıt cihazını kapatıp, kaynak kişinin daha rahat ve içtenlikle davranması ve konuşması sağlanmalıdır. Böyle bir tutum içine giren derlemeci o merkezde daha fazla saygı görür. Kaynak kişiler sadece bilgi alma için derlemecinin orada bulunmadığını, kendilerine değer verdiğini, kendilerini özlediğini düşünürler ve derlemeci ile hiç çekinip sakınmadan konuşmaya gayret ederler. Böylece asıl ağız özellikleri de kolayca ortaya çıkan kaynak kişi, ses kayıt cihazı önüne konduğunda kendini ne kadar zorlarsa zorlasın, ağız özelliklerini bir süre sonra en otantik biçimiyle aktarmaktan geri kalmaz, geri kalmak da istemez. Çünkü derlemeciye iyice güvenmektedir, inanmaktadır ve ona, onun istediğine en uygun bir biçimde yardımcı olmak artık bir yerde "boynunun borcu"dur.

Kaynak kişinin özel hayatına ait soruların derlemeci tarafından sorulmaması veya bu tür soruların sonraki günlere bırakılması da, derlemeciye olan

güveni artırır. Tanımadığı bir yabancıya, arada tanıdık bir aracı olsa bile, birtakım duygularını, düşüncelerini, uygulamalarını hatta gizli kalması gerektiğine inanılan konuları soran bir derlemecinin soğuk karşılanacağı şüphesizdir. Hele birkaç günlük veya haftalık samimiyete dayanarak kaynak kişiye evlilik hayatını, cinsel konulardaki görüşlerini soran, açık saçık konuşmaktan çekinmeyen derlemeci, ne doğru bir bilgi alabilir, ne de orada bulunması ve işe devam etmesi hoş karşılanır. Kaynak kişi ile derlemeci arasında oluşan hava ne kadar sıcak olursa olsun, derlemecinin ölçülü, tutarlı ve mahrem hayata saygıyı bir davranış kararlılığı göstermesi gerekir. Hatta kaynak kişi aynı saygılı kendi aile bireyleri, akrabaları ve komşuları için de bekler. Kaynak kişilerin iş bitince bir tarafa atılan, derleme sonrası itilip kakılan bir kişi olmak istemeyeceği açıktır. İlişkilerin ileride sürdürüleceği göz önüne alınarak, kaynak kişinin hassasiyeti ve kendi kişiliğini dedikodulardan koruma isteği haklı bir durumu ortaya çıkarır.

Derlemecinin ön çalışma döneminde seçtiği kaynak kişiler arasında "görmüş geçirmiş", zeki, uyanık görünenlere soru sorma işi ayrı bir deneyim ister. Onlara saf saf soru sormak yerine kendi izinlerini alarak yapılacak ses kayıtlarından önce kesinlikle sohbet havası içinde konuşulmalı, hangi konularda bilgisi olduğu kestirilmeli, deneyimlerinden nasıl ve hangi yolla yararlanılacağı belirlenmelidir. Doğrudan konuya girme yerine derlemecinin önce kendi ağız, dil, kültür özelliklerinden, yaşadıklarından, öğrendiklerinden söz etmesi, bazı konularda ise pek fazla bilgi sahibi olmadığını açıkça söylemesi kaynak kişiyi bir ölçüde etkiler, rahatlatır, onu bilgi vermek ve anlatmak için harekete geçirir.

Kaynak kişiden rahatlıkla bilgi almanın başka bir yolu, onun zevklerini, zaaflarını, düşkünlüklerini, beklentilerini keşfetmektir. Derlemeci onun hoşlandığı olaylardan örnekler verip konulardan söz açınca, bir yerde "nabzına göre şerbet" verince, kaynak kişi -hele de ses kayıt cihazı kapalıysa- büyük bir coşkuyla ve asıl yöre ağzını hiç değiştirme gayreti içine girmeden kolaylıkla, içtenlikle anlatır, örnek verir, açıklar ve yorumlar. Derlemeci bu durumu kendi amacı için sık sık kullanmamalı, bu yola başvurmamalıdır. Sohbetin koyulaşması istenebilir ama yine de dikkatli davranılmalı, kaynak kişinin sonradan pişmanlık duyacağı ortamlar yaratılmamalıdır. Ancak izin verilirse bu tür konuşmaların kaydedilmesi, asıl ağız örneklerinin belirlenmesi açısından son derece önemlidir. Ismarlama sorulara alınan kalıplaşmış duygusu veren cevapların aktarılmasında, kaynak kişilerin yabancıya ayıp olmasın diyerek kendi ağız özelliklerini bırakıp derlemeciye yakın bir konuşma türü benimsemesi, gözden kaçmamalıdır.

Ağız ve Halk Bilimi Derlemelerinde Kaynak Kişi

Ağız araştırması için harekete geçen derlemecinin yukarıdan beri sıraladığımız olayları araştırmasında okuyuculara açıklaması; nerede, nasıl bir zorlukla veya sorunla karşılaştığını anlatması, buna karşılık ve türlü önlemlerle bu sorunlu durumdan kurtulduğunu göstermesi gerekmektedir. Derleme ortamını en ince noktasına kadar açıklayıp tanıtmayı, elde edilen ve büyük bir çoğunluğu halk bilimi dallarına ait olan metinlerin de sağlığı bakımından önemlidir. Çünkü o metinler bir halk bilimci tarafından da ayrıca değerlendirilecektir. Halk bilimci bu tür malzemenin ve bilgilerin bir yandan tarih içindeki durumunu, varyantlarını, gelişmesini, benzerliklerini, farklılıklarını göz önünde tutarken, diğer yandan günümüzdeki coğrafya içinde nerelere kadar ve nasıl yayıldığını da belirlemek, buna göre değerlendirmelerde bulunmak isteyecektir. Bir bakıma derinlemesine (diakronik) ve eş zamanlılığa veya coğrafi yaygınlığına bakarak (senkronik) değerlendirmeye alınan bu ağzın örnek metinleri bir mâni, türkü, efsane gibi anlatı ürünleri olduğu gibi, bir halk oyunu, yemek veya ilâç tarifi vb. de olabilir. Böylece derlemecinin kaynak kişiden aldığı sağlam bilgi, hayatımız içinde her zaman karşılaştığımız, uyguladığımız, inandığımız ve gelecek kuşaklara bir kültür ürünü olarak aktardığımız her folklorik veri, ağız araştırmacısı eliyle gün ışığına çıkmış olacak ve halk bilimcinin değerlendirmesi sonunda da Türk dili ile kültürü içinde yerini, değerini ve önemini gözler önüne serecektir.

Kaynaklar:

Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni, Türk Dil Kurumu yayınları: 697, Ankara 1999, 138 s.

Paul Thompson (çeviren: Şehnaz Layikel), *Geçmişin Sesi-Sözlü Tarih*, Tarih Vakfı Yurt yayınları: 84, İstanbul 1999, 277 s.

Nurettin Demir, *Ağız Terimi Üzerine*, Türkbilig-Türkoloji Araştırmaları/Anadolu ve Rumeli Ağızları Semineri, 2002/4, Ankara 2002, s. 105-116.

Nurettin Demir, "Ağız Araştırmalarında Kaynak Kişi Meselesi", 3. *Uluslararası Türk Dil Kurultayı*, TDK yayınları, Ankara 1996, s. 285-291.

Buford H. Junker, *Field Work-An Introduction to the Social Sciences*, The University of Chicago Press, Chicago-London, 1960, 207 s.

James P. Spradley, *The Ethnographic Interview*, Hacourt Brace Jovanovich College Publishers, New York-Toronto-London, 1979, 247 s.

Stephen Caunce, (çevirenler: Bilmez Bülent Can-Alper Yalçınkaya), *Sözlü Tarih ve Yerel Tarihçi*, Tarih Vakfı Yurt yayınları: 115, İstanbul 2001, 235 s.

Feldforschung-Qualitative Methoden in der Kulturanalyse, Herausgegeben von Utz Jeggle, Tübinger Vereinigung für Volkskunde e.V. Schloss, Band: 62, Tübingen 1984, 180 s.